

OSMANLI'DA
GAYRISÜNNİ MÜSLÜMANLAR
NUSAYRILERE YÖNELİK MİSYONER VE DEVLET ALGILARI

NECATİ ALKAN

ÇEVİREN
DÂRA ELHÜSEYNİ

NECATİ ALKAN

Eğitiminin Almanya’da tamamlamış, İslam Bilimleri (Islamwissenschaft) alanında yüksek lisans ve Tarih alanında doktora derecelerini almıştır. 2015-2022 yılları arasında Almanya’nın Bamberg Üniversitesi’nde Araştırma Görevlisi olarak görev yaptı. Son zamanlarda İsrail’deki Kudüs İbrani Üniversitesi’ne bağlıydı. Şu anda bağımsız olarak araştırmacı olarak çalışmalarına devam etmektedir. Araştırmaları, “sıradışı” dinî toplulukların sosyal ve entelektüel bağlamları, fikirlerin tarihi ve geç Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Türkçe kitabeler üzerinedir. *Dissent and Heterodoxy in the Late Ottoman Empire: Reformers, Babîs and Baha’îs* (2008) kitabının yazarıdır ve editörlü koleksiyonlarda ve uluslararası hakemli dergilerde geniş çapta yayınları bulunmaktadır.

DÂRA ELHÜSEYNİ

2002 yılları arasında ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü’nden mezun oldu. Çeviri çalışmalarının yanı sıra “Toplum ve Kuram” ve “Kürt Tarihi” dergilerinde editörlük faaliyetleri yürütmüştür. Başlıca çevirileri: Behlül Özkan, *Türkiye’de Milli Vatanın İnşası (From the Abode of Islam to the Turkish Vatan: Making of a National Homeland in Turkey)*, Rodney Hilton, *Bond Men Made Free Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, (henüz yayımlanmadı), William Foote Whyte, *Köşebaşı Toplumu (Street Corner Society)*, Paul Willis, *İşçiliği Öğrenmek (Learning to Labour)*, Jessica Harland-Jacobs, *Builders of the Empire: Freemason and British Imperialism, 1717-1927*, Christine M. Philliou, *Türkiye: Tarihe Muhalif Bir Geçmiş* (2022), Kristin Fabbe, *Devletin Müritleri* (2023), Marinos Sariyannis, *Osmanlı’nın Üç Harfliler: Hortlaklar, Hayaletler, Cinler Arasında* (2023), Melis Hafez, *Osmanlı’da Tembelliğin Keşfi* (2023), Ryan Gingeras, *İmparatorluk Vârisi Mustafa Kemal Atatürk* (2024)

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	11
GİRİŞ	15
<i>Nusayriler ve Gayrisünni Diğer Topluluklar Hakkında Osmanlı Kaynaklarına Dayanan Araştırmaların Durumu</i>	18
<i>Kaynaklar ve Araştırma Soruları</i>	31
1. BÖLÜM	
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA NUSAYRİLER: “HETERODOKS” BİR AŞİRET TOPLULUĞU VE DEVLET	
1.1. <i>Nusayriler: İnançları ve Tarihi</i>	39
1.2. <i>Osmanlı Nusayrileri: Coğrafya, Toplumsal Yapı ve Otorite</i>	61
1.3. <i>Nusayrilerin Osmanlı Siyasi Sistemindeki Konumu</i>	77
2. BÖLÜM	
“HİRİSTİYAN HAYİRSEVERLİĞİNE UYGUN BİR HEDEF”: PROTESTAN MİSYONERLER VE NUSAYRİLER	
2.1. <i>Protestan Amerikalıların 19. Yüzyıldaki Binyılcı Hayalleri</i>	93
2.2. <i>Heterodoks Topluluklar Arasında Misyonerlik: Aleviler ve Dürziler</i>	102
2.3. <i>Nusayrilerin Ruhlarının Hasadı</i>	114
3. BÖLÜM	
II. ABDÜLHAMİD'İN MEDENİLEŞTİRME MİSYONU VE “TASHİH-İ İTİKAD/AKAİD” POLİTİKASI	
3.1. <i>Tashih-i İtikad/Akaid Kavramının ve Din Değiştirme Seferberliklerinin 19. Yüzyıla Kadarki Kökleri</i>	171
3.2. <i>1826 Sonrasında Bektaşilerin İnançlarının Düzeltilmesi</i>	182

GİRİŞ

Ampirik kaynakların kapsamlı kullanımına dayanan bu kitap, 19. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadarki döneme ve bu dönemde Arap Alevilerinin kaderine odaklanarak, Amerikalı (ABD) Protestan misyonerlerin ve Osmanlı Devleti'nin algısında gayrisünni Müslüman olarak "adlandırılan" kesimlerin akıbetini ele alıyor. Nusayriler olarak da bilinen Arap Alevileri, "heterodoks" diye adlandırılan Şiiliğin erken dönemlerinde ortaya çıkan bir koluna mensuptur ve nüfusu Kuzeybatı Suriye (modern Suriye'nin bir kısmı ve Türkiye'nin Hatay vilayeti) ile Adana, Mersin ve Tarsus merkezli Güney Anadolu'da ("Kilikya") yoğunlaşmıştır. Geç dönem Osmanlı Devleti, Protestan misyonerler ve Nusayriler arasındaki etkileşim elinizdeki kitabın odaklandığı ana konudur. Yüzyıllar boyunca Osmanlı Suriyesi'nde yaşayan Nusayrilerin, Sünni Ortodoksluğun zulmünden korktukları için inzivaya çekilerek inançlarını gizli tuttıkları düşünülmektedir. Nusayrilerin dinî inançları, Avrupa kütüphanelerinde günümüze ulaşan yazılarına dayanılarak 19. yüzyıldan bu yana incelenmektedir. Örneğin Protestanlığa geçen en ünlü Nusayri, Adanalı Süleyman Efendi'nin, Nusayriliğin inanç sistemini ve ayinlerini ayrıntılı biçimde açıklayan *Kitab al-Bakura as-Sulaymaniyya fi Kashf Asrar ad-Diyana an-Nusayriyya*¹ [*el-Bâkûretü's-Süleymâniyye fî keşfi esrâri'd-diyâneti'n Nusayriyye*] isimli eseri 1863/1864 yıllarında Amerikalı Protestan misyonerler

¹ El-Adani, Süleyman. *Kitab el-Bakura es-Süleymaniyye fi Keşf Esrar ed-Diyane en-Nusayriyye*. Beyrut, 1863. Bkz. Mustafa Öz, "el-Bâkûretü's-Süleymâniyye", DİA, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-bakuretus-suleymaniyye> (erişim: 28 Nisan 2024)

tarafından yayımlanmıştır ve uzun bir süre boyunca Batılıların Nusayriliğin dinî ilkeleri hakkında bildiklerinin temelini oluşturmuştur. Söylenenlere göre kitabında Nusayri dininin sınırlarını alenen ifşa ettiği için Süleyman Efendi daha sonra Nusayri şeyhleri tarafından öldürülmüştür.² Kitabın büyük bir kısmı İngilizceye çevrilmiş ve 1866 yılında kısa bir girişle yayımlanmıştır.³ Amerikalı ünlü Presbiteryen misyoner Henry H. Jessup, Süleyman Efendi'yle tanışmasını ve hayat hikâyesini anlatırken “Şarkta karşılaştığım en itici adam” ifadesini kullansa da, kısa bir süre sonra (Arapça bir tanıtım mektubunun da yardımıyla) onun “bilgili ve çok okuyan biri” olduğunu öğrenmiş ve Süleyman Efendi'yi Nusayriliğin “tuhaf şeytani gizemler sisteminin ayrıntılarıyla açıklayan yetkin biri” olarak değerlendirmiştir. Jessup, kendisinin ve diğer misyonerlerin Süleyman Efendi'yi Nusayriliğin ilkeleri ve gizemleri hakkında bir kitap yazmaya teşvik ettiğini ve bu kitabın en nihayetinde Beyrut'ta yayımlandığını da eklemiştir: “Kitabı büyük ilgi gördü. Suriyeliler hevesle alıp okudular ve Nusayri bölgelerine gönderilen kitabın kopyaları sansasyon yarattı.”⁴

Arapça yayımlanan *Tarih el-Aleviyyîn*, bir Nusayri tarafından yazılan bir diğer kitaptır. Bir “dönüm noktası” olan bu kitabın yazarı Muhammed Emin Galib et-Tavil (ö. 1932), çeşitli devlet görevlerinde çalışmış Adanalı bir Osmanlı me-

² Bu konu için bkz. Stefan Winter, *A History of the 'Alawis: From Medieval Aleppo to the Turkish Republic* (Princeton, 2016), s. 204. Nusayri teolojisi üzerine yakın dönemdeki yayınlar için bkz. Meir M. Bar-Asher ve Arieh Kofsky, *The Nusayri-'Alawi Religion: An Enquiry into Its Theology and Liturgy* (Leiden, 2002) ve Yaron Friedman, *The Nusayri-'Alawis: An Introduction to the Religion, History and Identity of the Leading Minority in Syria* (Leiden, 2010).

³ Edward A. Salisbury, ‘The book of Sulaimân's First Ripe Fruit, Disclosing the Mysteries of the Nusairian Religion’, *Journal of the American Oriental Society* 8 (1866), s. 227–308. Adanalı Süleyman Efendi'nin kitabı René Dussaud'nun temel kaynağı olmuştur: René Dussaud, *Histoire et religion des Nosairis* (Paris, 1900).

⁴ Henry H. Jessup, *Fifty-Three Years in Syria*, 2 Cilt (New York, 1910), 1: s. 255–264.

muruydu.⁵ Muhammed Emin Galib, kitabını önce Türkçe yazmıştır (günümüze ulaşmamış gibi görünmektedir) ve daha sonra Arapçaya çevirerek 1924 yılında Lazkiye/Suriye’de yayımlamıştır (sonradan yeni baskıları ve Türkçe çevirileri de yayımlanmıştır). Birçok tarihsel hata içermesine ve Nusayriliğin dinî inançlarını savunan bir ilahiyat eseri olmasına rağmen, kitap tarihsel açıdan önemlidir ve Nusayri kimliğini inşa eden türün muhtemelen ilk örneğidir. Nusayrilerin tarihi ve inançları hakkında bu gibi kaynaklar nadir olduğundan, bu dinî topluluğun anlayışlarını aktarmak için elinizdeki kitapta daha çok Osmanlı Devleti’nin ve Osmanlı’daki misyonerlerin kaynakları kullanılacaktır.

Nusayriler hakkında 19. yüzyıldaki Osmanlı ve misyoner kaynaklarına dayanan tarihî bilgiler oldukça yetersizdir. Bu tür araştırmaların yoğunlaşması ancak son yıllarda mümkün olabilmıştır.⁶ Bu araştırmalar bir önceki dipnotta sıralanmıştır

⁵ Muhammed Emin Galib et-Tavil’in Osmanlı arşivlerinde bulunan sicill-i ahvaldeki resmî biyografisi için bkz. BOA, DH. SAİDD. 113/439, 29 Zî’l-Hicce 1294/4 Ocak 1878. Bu referans için Abdülhamit Kırmızı’ya çok teşekkür ederim.

⁶ Osmanlı kaynaklarını kullanmayan önemli bir çalışma için bkz. Dick Douwes, ‘Knowledge and Oppression: The Nusayriyya in the late Ottoman Period,’ *Convegno sul tema La Shia nell’impero Ottomano* içinde, (Roma: Accademia nazionale dei Lincei, Fondazione Leone Caetani, 1993), s. 149–169. Öte yandan şu çalışmalar Osmanlı kaynaklarından faydalanmıştır: Selim Deringil, ‘The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908,’ *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 35, No. 1. (Ocak 1993), s. 3–29, Stefan Winter, ‘La révolte alaouite de 1834 contre l’occupation égyptienne: perceptions alaouites et lecture ottomane’, *Oriente Moderno* 79–3 (1999), s. 61–71, Stefan Winter, ‘The Nusayris before the Tanzimat in the Eyes of Ottoman Provincial Administrators, 1804-1834’, *From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon* içinde, Thomas Philipp/Christoph Schumann (ed.), (Ergon: Würzburg, 2004), s. 100–103. Konuya katkı sunan çalışmalar için bkz. Yvette Talhamy (İbrance), Meridot ha-Nusayrim (‘Alawim) be-Surya be-me’a ha-tesha’ ‘esre (19. Yüzyılda Suriye’de Nusayri İşyanları), Doktora Tezi, University of Haifa, 2006, Yvette Talhamy, ‘The Nusayri Leader Isma’il Khayr Bey and the Ottomans (1854–58)’, *Middle Eastern Studies (MES)* 44:6 (Kasım 2008), s. 895–908, Yvette Talhamy, ‘American Protestant Missionary Activity among the Nusayris (Alawis) in Syria in the Nineteenth Century’, *MES*, 44:6 (Mart 2011), s. 215–236, Yvette Talhamy, ‘Conscription Among the Nusayris (‘Alawis) in the Nineteenth Century’, *British Journal of Middle Eastern Studies*, (BJMES) 38:01 (2011), s. 23–40, Yvette Talhamy, ‘American Protestant

ve ilerleyen paragraflarda ele alınacaktır. Nusayriler hakkında Osmanlı kaynaklarına başvurmayan çeşitli Türkçe çalışmalar da vardır.⁷

*Nusayriler ve Gayrisünni Diğer Topluluklar Hakkında
Osmanlı Kaynaklarına Dayanan Araştırmaların
Durumu*

Bahsi geçen dönemdeki Nusayriler üzerine yapılmış tarihsel çalışmalar günümüz itibariyle pek fazla değildir ve bunların sadece birkaçı Osmanlı arşiv malzemelerini kullanmıştır. Dick Douwes, “Knowledge and Oppression: The Nusayriyya in the late Ottoman Period” başlıklı makalesinde konuya faydalı genel bir bakış sunsa da, Osmanlı kaynaklarını kullanmamıştır. Douwes, Suriye’deki Arapça birincil kaynaklara, Beyrut’taki Fransızca birincil kaynaklara ve İngilizce, Fransızca ve Arapça ikincil literatüre dayanarak 1840’tan yaklaşık 1890’a kadarki dönemde, Nusayrilerin dinî ve seküler liderliğini ve onların inananlar topluluğu ve devlet yetkilileriyle ilişkilerini incelemiştir. Nusayrilerin taşra yönetiminde aldığı konumdaki

Missionary Activity among the Nusayris (Alawis) in Syria in the Nineteenth Century’, *Middle Eastern Studies* 47:2 (Mart 2011), s. 215–236. Ayrıca bkz. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* (bundan sonra TKHBVAD diye anılacaktır), Bahar 2010, no. 54.

Osmanlı kaynaklarına başvuran Türkçe çalışmalar için bkz. İlber Ortaylı, ‘19. yüzyılda Heterodoks Dinî Gruplar ve Osmanlı İdaresi’, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, I/1 (İstanbul 1996), s. 63–68, İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda* (Merkez Kitaplar: İstanbul 2007), s. 156–160, İlber Ortaylı, ‘Alevilik, Nusayrilik ve Bâbüâlî’, *Tarihî ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye’de Aleviler, Bektaşiler, Nusayriler* içinde, (Ensar Neşriyat: İstanbul, 1999). Bu makalenin yeniden basıldığı çalışma için bkz. *Batılılaşma Yolunda*, s. 161–169, Hakan Mertcan, *Türk Modernleşmesinde Arap Aleviler: Tarih, Kimlik, Siyaset* (3. Baskı, Adana, 2015). Osmanlı kaynaklarına atıfta bulunmayan Arapça bir çalışma için bkz. Muhammed Emin Galib et-Tavil, *Tarih el-Aleviyyîn* (Lazkiye, 1924), s. 443. Bu kitabın Türkçe çevirisi için bkz. Muhammed Emîn Gâlip et-Tavil, *Arap Alevilerinin Tarihi: Nusayriler* (çevirmen: İsmail Özdemir), İstanbul, 2000).

⁷ Örnek için bkz. Ömer Uluçay, *Arap Aleviliği: Nusayrilik* (Adana, 1996) ve Ömer Uluçay, *Tarih’te Nusayrilik* (Adana, 2011).

değişime odaklanan yazar, bu değişimin 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı yetkililerinin kararlarını dinî motiflerden ziyade siyasi motiflere dayandırmalarından ve dini, siyasetin bir aracı hâline getirmelerinden kaynaklandığını öne sürer. Bu bağlamda, Osmanlı'nın bu topluluğa karşı tutumu, "hi-zipçi inanca" karşı zımnî bir hoşgörüden "inancı (inançları) düzeltme" politikasına doğru değişmişti.

"19. Yüzyılda Heterodoks Dinî Gruplar ve Osmanlı İdaresi" ve "Alevilik, Nusayrîlik ve Bâbîâli" başlıklı iki kısa makalesinde İlber Ortaylı, bir yandan heterodoks dinî gruplar olarak Anadolu Alevileri ile Nusayriler arasındaki ilişkiyi, bir yandan da son dönem Osmanlı idaresini incelemiştir. Nusayrileri Dürziler, kript-Hıristiyanlar ve Sabetaycılar (ya da Dönmeler, 17. yüzyılda Yahudi "Mesih" Sabetay Sevi'nin takipçileri) gibi diğer heterodoks gruplarla karşılaştıran Ortaylı, özellikle de Alevilerin ve Bektaşilerin yeniçerilerin müttefiki olarak zulme uğradığı ve yeraltına çekilmek zorunda kaldığı II. Mahmud döneminin (1808-1839) aksine, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı'nın (kararsız bir tutum sergilemesine rağmen) heterodoks grupları topluma yeniden entegre ettiği sonucuna varmıştır. Öte yandan her iki dönemde de bu topluluklar devlet denetimi altına girmiştir. Stefan Winter ise iki makalesiyle ("La révolte alaouite de 1834 contre l'occupation égyptienne: perceptions alaouites et lecture ottomane"⁸ ve "The Nusayris before the Tanzimat in the Eyes of Ottoman Provincial Administrators, 1804–1834")⁹ geç Osmanlı döneminde Nusayriler konusuna ilk katkı sunan isimlerden biri olmuştur. Winter her iki makalesinde de sadece birkaç Osmanlı belgesini kullanarak Tanzimat dönemi öncesi Nusayrileri ele almıştır. İlk makalesinde Winter, 1834 Nusayri ayaklanması ile Mısır'da ve ele geçirdiği topraklarda

⁸ "Mısır işgaline karşı 1834 Alevi isyanı: Alevi algıları ve Osmanlı okuması"

⁹ "Osmanlı Vilayet Yöneticilerinin Gözünde Tanzimat Öncesi Nusayriler, 1804–1834".

reform yapmaya çalışan Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali'nin Suriye'yi işgaline Osmanlı'nın verdiği tepkiyi ele almıştır. Dağlık bölgelerde rençper olarak yaşayan Nusayrilere, Kavalalı Mehmed Ali'nin merkezileştirme politikasına, özellikle de kendilerine dayatılan zorunlu askerlik hizmetine karşı isyan ederken, Suriye kıyılarında yaşayan Nusayrilere, Kavalalı Mehmed Ali'nin toplumdaki dinî farklılıkları ifade etme çabalarından duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdir. İkinci makalesinde bölgedeki Osmanlı valilerinin Nusayrilere karşı tutumunu ele alan Winter, Tanzimat dönemine kadar Osmanlı'nın Nusayrilere karşı tutumunun sadece düşmanlıkla şekillenmediğini göstermiştir. Osmanlılar bir yandan Kavalalı Mehmed Ali gibi ortak düşmanlara karşı Nusayrilere ittifak kurarken, diğer yandan bu topluluğun bazı mensupları Osmanlı hiyerarşisinde yükselmeyi ve önemli makamlara gelmeyi başarmıştır.

Selim Deringil ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki heterodoks grupları Osmanlı'nın son dönemlerinde Sünni İslam'ın siyasallaşmasıyla bağlantılı olarak araştırmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan misyonerlik faaliyetleri nedeniyle Osmanlı ile Batılı güçler arasındaki gerilim arttı. Gayrimüslimleri ve gayrisünnileri Osmanlı'nın "boyunduruğundan" kurtarmayı giderek daha fazla iş edinen Avrupalıların ve Amerikalıların Müslümanlar arasına sızacağı korkusu, II. Abdülhamid'i (h. 1876-1909) ülke içinde İslam'ın "resmî" Hanefi Sünni biçimini yaymaya yöneltti. 19. yüzyılın son on yıllarında II. Abdülhamid rejimi Doğu Anadolu, Suriye ve Irak'ta bir "Sünnileştirme" siyaseti izledi. Bu politika, Osmanlı Devleti'nin merkezileşmesini ve birliğini amaçladığı gibi, "sapkın" (*heretical*) grupların Hanefi inancının öğretileriyle tanıştırılmasını da hedefliyordu. Bu doğrultudaki bir eğitim seferberliğinin parçası olarak, ilgili vilayetlerde okullar (yani medreseler) ve camiler inşa edildi ve tahsilli öğretmenler ve din adamları dinî konularda öğretim ve eğitim vermeleri için buralara gönderildi. Amaç, bu bölgelerdeki nüfusu "mede-

nileştirmek” ve Hıristiyan ve özellikle Protestan misyoner propagandasına karşı bağışıklık kazanmaları için bölge halkını “iyi Müslümanlar” hâline getirmektir. Osmanlı hükümeti bu tür çabalarla, imparatorluğun bütünlüğünü tehdit ettiği düşünülen heterodoks grupların oluşturduğu tehlikenin önüne geçmeyi umuyordu. Yakın zamanda yayımlanan *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*¹⁰ [19. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İhtida ve İrtidad] isimli kitabında Deringil, son dönemlerinde kendini çok dinli bir ortamda bulan Osmanlı İmparatorluğu’nda milliyetçiliğin, ulusal kimliğin ve aidiyetin geçirdiği dönüşümlerin ve din değiştirmenin toplumsal ve siyasi işlevinin nasıl değiştiğini incelemiştir.

Yvette Talhamy’nin İbranice doktora tezi *Mridot ha-Nusayrim bi-Suriya ba-mi’ah ha-tish’ah ‘israh* (19. Yüzyılda Suriye’de Nusayri İsyanları) 2016 yılına kadar İstanbul’daki Osmanlı Arşivi’nde (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA) bulunan kaynaklara dayanarak Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde Nusayrilerin tarihini ele alan tek monografidir. Bu doktora tezinin sadece İngilizce özetini okuma şansım oldu. Bu özete göre tez, Nusayri isyanlarının 19. yüzyıla kadarki tarihine genel bir bakıştan sonra isyanların koşullarını incelemektedir. Bir diğer çalışması “The Nusayri Leader Isma‘il Khayr Bey and the Ottomans (1854–58)”¹¹ isimli makalesinde Talhamy, 1850’lerde Suriye’deki El-Nusayriye Dağları’nda nüfuzlu biri olan İsmail Hayr Bey’in yükselişini ve düşüşünü ele almıştır. Talhamy ayrıca, İsmail Hayr Bey, Osmanlı’ya karşı ayaklandığında Nusayriler arasında neden grup dayanışması, birlik ve iş birliği olmadığını ve bu ayaklanmanın Nusayrileri nasıl etkilediğini de incelemiştir. Makale, ikincil kaynakların yanı sıra İngiliz ve Fransız arşiv materyallerinden de yararlanmış da, İsmail Hayr Bey ve onun Osmanlı yetkilileriyle ilişkisi

¹⁰ *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire* (Cambridge/Birleşik Krallık, 2012).

¹¹ “Nusayri Lideri İsmail Hayr Bey ve Osmanlılar (1854–58)”

hakkında en az bir düzine ya da daha fazla belge olmasına rağmen, yukarıda bahsedilen Osmanlı arşivlerinden sadece iki belgeye başvurmuştur. Talhamy bir başka makalesinde, 19. yüzyılda Suriye'deki Nusayriler arasında Amerikan Protestan misyonerlik faaliyetlerini ve Osmanlı'nın zorunlu askerlik uygulamasını incelemiştir. Talhamy, Nusayriler arasındaki Protestan misyonerlik faaliyetlerinin amaçlarını, yöntemlerini ve sonuçlarını ve bu bölgelerdeki varlıklarının ve çalışmalarının Osmanlı yetkilileri ve Nusayrilerle olan ilişkileri üzerindeki etkisini ele almıştır. Misyonerlerin El-Nusayriye Dağları'na yaptıkları yatırımın karşılığını alamadıkları sonucuna varan yazar, burada açılan ve onlarca yıl faaliyet gösteren birçok okula rağmen, 20. yüzyılın başında Nusayri aydınlarının sayısının hâlen çok az olduğunu ve Suriye'nin tüm yerel nüfusu içinde Nusayrilerin en az okuma yazma bilen kesim olarak kaldığını belirtir.¹²

Anxieties of Conversion: Missionaries, State and Heterodox Communities in the Late Ottoman Empire (University of California/Los Angeles, 2009)¹³ isimli doktora tezinde Zeynep Türkyılmaz, kript-Hıristiyanlar, Nusayriler ve Kızılbaşlar (Anadolu Alevileri) arasındaki “din değiştirme kaygıları” meselesine odaklanarak Evanjelik misyonerler, Osmanlı Devleti ve heterodoks gruplar arasındaki üçlü ilişkiyi ele almıştır. Türkyılmaz, Evanjelik misyonerler ile Osmanlı hükümetine bağlı Sünni misyonerlerin ve hocaların kendi dinlerine insan katma amaçlarını, alternatif modernleşme projeleri için bir rekabet alanı olarak değerlendirmiştir. Protestan misyonerler Osmanlı Devleti'ndeki heterodoks grupların açıklığa kavuşturulmamış siyasi-dinî konumlarından yararlanarak din değiştirme yoluyla İncil'de ismi geçen bölgelerde Hıristiyanlığın yeniden doğuşunu sağlarken, Osmanlı merkezî yönetimi dinî

¹² Yvette Talhamy, “American Protestant Missionary Activity among the Nusayris”.

¹³ *İhtida Kaygıları: Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerler, Devlet ve Heterodoks Cemaatler*.

heterodoksiyi hainlik ve dolayısıyla hem din ile devletin fiziksel bütünlüğü açısından hem de ideolojik açıdan bir tehlike olarak görüyordu. Türkyılmaz ayrıca, heterodoks grupların toplumsal-dinsel öznelliklerinin devlet ve küresel ağlar karşısında yeniden tanımlanmasını da incelemiştir. Özetle, Türkyılmaz'ın çalışması geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda modernlik, din ve devlet yönetimi arasındaki gerilime dair bir çalışmadır.

Tüm bunlara ilaveten, 2016 yılında Stefan Winter, çığır açıcı ve revizyonist bir çalışma olan *A History of the 'Alawis (Arap Alevilerin Tarihi) isimli kitabını* yayımladı. İyi bir araştırma ortaya koyduğu bu mükemmel çalışmasında Winter, Nusayriler hakkındaki “üst-anlatının” ya da “tarih boyunca zulüm” gördükleri anlayışının tarihsel bulgularla desteklenmediğini kanıtlamayı amaçlamıştır. Nusayri dinî kimliğinin ve cemaatinin bir analiz konusu olarak önemini göz ardı etmeden Winter, Nusayrilerin komşularıyla, yöneticileriyle ve kendilerine zulmettiği düşünülen kesimlerle karşılıklı geniş ilişkilerini göstermek için çalışmasını dinî kaynaklardan ziyade din dışı kaynaklara dayandırmıştır. Winter'ın kitabını olağanüstü kılan, daha önce kullanılmamış kaynakları kullanmasıdır. Memlük idaresinin risalelerini, İstanbul ve Trablus'taki Osmanlıca ve Türkçe arşiv belgelerini ve Nusayrilerin prosopografi literatürünü inceleyerek Winter, Nusayrilerin daima yalıtılmış bir topluluk olduğu, diğer kırsal nüfuslardan farklı oldukları ya da sistematik ayrımcılığa maruz kaldıkları düşüncesine meydan okumuştur. Nusayrilerin dinî karakterine odaklanmadan, tarihlerine seküler bir yaklaşım getirerek Winter, Nusayri tarihinin olabildiğince daha az özelleştirerek somut bir anlatımını sunmayı amaçlamıştır. Bunu da yerelliği vurgulayarak ve dinî özelliklerinden ziyade modern Nusayriliğin gelişiminin sosyoekonomik, siyasi ve idari bağlamını ele alarak yapmıştır. Winter böylece Nusayrilerin toplumsal kimliğinin zaman içinde zorunlu olarak geçirdiği derin dönü-

şüm hakkında bir kavrayış oluşturmak için yüzyıllara dayanan bir perspektif sunmuştur.¹⁴

Nusayriler dışında Yezidiler ve Anadolu Alevileri gibi Sünni geleneğe “uymayan” dinî topluluklar hakkında da çalışmalar yapılmıştır. Edip Gölbaşı yüksek lisans tezinde ve makalelerinde Yezidiler hakkında kapsamlı yazılar kaleme almıştır.¹⁵ Bu çalışmalar, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi düzeni ve yeni iktidar rejimi ile II. Abdülhamid'in “sapkın”, “medeni olmayan” ya da “göçebe” olarak görülen ve çeperde kalan topluluklara yönelik “ehlileştirme” politikasıyla ilgilidir. Devlet ile Yezidiler arasındaki temel sorunlardan biri, Yezidilerin dinî inançları gereği karşı çıktıkları iddia edilen askerlik hizmeti/askere alımla ilgiliydi. Başlangıçta bu politika “ikna” taktikleriyle uygulamaya konulsa da, daha sonradan baskı ve şiddet yoluyla da uygulanan din değiştirme politikası hâlini aldı. Bahsi geçen çalışmalar, Yezidi kimliğinin devlet tarafından algılanış biçimlerine ek olarak, Yezidilerin siyasi yapı içindeki konumlarıyla yakından bağlantılı olan statü sorununa da odaklanmaktadır.

Yalçın Çakmak ise Kızılbaşlar-Aleviler hakkındaki gözden geçirilmiş doktora tezini *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti* (İstanbul, 2019) ismiyle yayımlamıştır. II. Abdülhamid dönemi politikalarında imparatorluğun güvenliği, merkezileşme, İslam birliği siyaseti ve Alevi

¹⁴ Winter'ın bu kitabı hakkında yaptığım değerlendirme için bkz. *Der Islam* 96:1 (2019), <https://doi.org/10.1515/islam-2019-0022>.

¹⁵ “The Yezidis and the Ottoman State: Modern Power, Military Conscription, and Conversion Policies, 1830-1909”, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi (İstanbul, 2008), “‘Heretik’ aşiretler ve II. Abdulhamid rejimi: zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında yezidiler ve Osmanlı idaresi”, *Tarih ve Toplum-Yeni Yaklaşımlar* 9 (2009), s. 87-156; “Turning the “Heretics” into Loyal Muslim Subjects: Imperial Anxieties, the Politics of Religious Conversion, and the yezidis in the Hamidian Era” *Muslim World* 103 (2013) s. 1-23; “Devil Worshippers’ Encounter the State: “Heterodox” Identities, State building, and the Politics of Imperial Integration in the Late Ottoman Empire”, *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* içinde, Ali Sipahi/Dzovinar Derderian/Yaşar Tolga Cora (ed.), (Londra, 2016), s. 133-155.

toplumunun Ermenilerle ve Batılı misyonerlerle ilişkileri gibi konulardaki kaygılar önemli bir rol oynamıştır. Alevi toplumu, hem iç meselelerdeki hem de bölgesel dinamiklerdeki merkezî rolleri nedeniyle imparatorluğun güncel bir meselesi hâline gelmiştir. Dolayısıyla bu gelişmeler imparatorluğu Alevilere karşı bazı mecburi uygulamalara yöneltmiştir. II. Abdülhamid'in başvurduğu en etkili yöntem, Alevi topluluğuna mensup kişilerin zorla "inançlarının düzeltilmesi" (*tashih-i akaid*) siyasetidir. Çakmak'ın kitabının temel amacı, II. Abdülhamid döneminde Alevileri gündeme getiren dinamikleri incelemektir. Bu amaç doğrultusunda Çakmak, II. Abdülhamid'in Alevi siyasetini Osmanlı İmparatorluğu tarihindeki süreklilikler ve kopuşlar bağlamında ele almıştır. Yazarın bir diğer amacı ise dönem boyunca imparatorluğun Aleviliğe yaklaşımının gayrisünni siyaset bağlamındaki yerini karşılaştırmalı bir perspektiften ele almaktır. Çakmak ayrıca Batılı misyonerler, seyyahlar, araştırmacılar ve yetkililerin Kızılbaş-Alevi topluluklarına dair temsillerini de ortaya koymuştur.

Bu noktada, 19. yüzyıl öncesinde Kızılbaşlara-Alevilere dair yakın tarihli bir revizyonist çalışmadan bahsetmek yerinde olacaktır. Kızılbaşların-Alevilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarihi şimdiye kadar çoğunlukla zulüm ve baskı bağlamında hatırlanmış ve anlatılmıştır. Benjamin Weineck'in *Zwischen Verfolgung und Eingliederung Kızılbaş-Aleviten im Osmanischen Staat (16.-18. Jahrhundert)*¹⁶ isimli kitabı, bu tür yaygın ve özcü anlatılara karşı devlet ile Kızılbaşlar-Aleviler arasındaki ilişkinin karmaşıklığını inceleyen bir perspektif sunmaktadır. Weineck, devlet ile Aleviler arasındaki ilişkinin 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar nasıl geliştiğini araştırmıştır. Osmanlı'da uyuşmaz ve "sapkın" olarak görülen Kızılbaşlara uygulanan zulmün ardından, öncelikle bu grupların Osmanlı idaresine uygun biçimde dâhil edilmesini amaçlayan bir ilişki

¹⁶ *Entegrasyon ve Zulüm arasında: Osmanlı Devleti'nde Kızılbaş Alevileri (16-18. Yüzyıllar)*.

kurulmuştur. Weineck, Alevilikle ilgili araştırmalarda daha önce başvurulmamış Osmanlı kaynaklarına dayanarak, Kızılbaşların-Alevilerin farklı bağlamlarda devletin temsilcileriyle düzenli olarak etkileşime girdiğini göstermiştir. Dolayısıyla bu çalışma, Kızılbaşların-Alevilerin Osmanlı dönemindeki tarihinin yeniden değerlendirilmesine katkıda bulunmuştur.

Gayrisünni topluluklarla ilgili bu literatüre son olarak Bektaşilerin Osmanlı İmparatorluğu içinde ve dışındaki kültürel ilişkilerini konu alan Cem Kara'nın *Grenzen Überschreitende Derwische: Kulturbeziehungen des Bektaschi-Ordens 1826-1925* (Göttingen 2019; *Sınırları Aşan Dervişler: Bektaşî Tarikatının Kültürel İlişkileri 1826-1925*, İstanbul 2023) isimli kitabı eklenebilir. Osmanlı Devleti'ndeki yatay kültürel temasları araştırarak Kara, hükümet ve dinî cemaatler arasındaki dikey ilişkilere odaklanan daha önceki çalışmaların aksine araştırılmaya muhtaç bir konu üzerinde çalışmıştır. Bu amaçla Kara, şu araştırma sorusunu ortaya koymuştur: Kültürel temaslar Bektaşilerin dinî kültürünü ne şekilde dönüştürmüştür? Bu soru, temas türlerini ve bunların sınırlarını, temas içinde olanların karşılıklı algılarını ve birbirleriyle temas hâlindeyken değiş tokuş edilen (maddi olmayan) kültürel varlıkları ele almaktadır. Kara'nın vaka çalışması, özünde 19. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar Bektaşî tarikatını kuşbakışı inceler. İncelenen kültürel ilişkilerin kitapta dengeli biçimde sunulması, dinî alt grupların iç içe geçmeleri üzerine yapılan araştırmayla uyumlu bir hâldedir. Öte yandan bu kitap, Bektaşilerin kültürel ilişkileri üzerine daha fazla çalışılması gerektiğini de ortaya koymuştur. Kızılbaşlarla-Alevilerle olan ilişkiler de çalışılması gereken konular arasındadır, zira Alevi çalışmaları disiplini hâlen görece başlangıç aşamasındadır.

Son olarak, Heather J. Sharkey'nin *A History of Muslims, Christians, and Jews in the Middle East (Ortadoğu'da Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin Tarihi)* isimli

çalışması üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.¹⁷ Sharkey, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler arasındaki farklı ilişkileri ele almıştır. Sharkey, 19. yüzyıldaki değişimler ve reformlar bağlamında Osmanlı Devleti tebaasını bazı durumlarda birey olarak görmeye başladığını (teoride vicdan özgürlüğü, vergi sorumluluğu ya da askere alma), diğer yandan da aynı tebaayı başta Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudilerden oluşan dinî cemaatler olmak üzere eski toplulukların üyeleri olarak sınıflandırmaya ve buna göre muamele etmeye devam ettiğini vurgulamıştır. Yazara göre insanları bir topluluğun üyeleri olarak gören eski strateji ile insanları bireyler olarak kabul eden yeni strateji arasındaki bu gerilim modern çağın ayrılmaz bir parçasıdır. Aleviler, Dürziler, Yezidiler ve Nusayriler bu muğlak kategoriye girmektedir. Osmanlı'da bu ikircikliliği, 19. yüzyıl boyunca düzensiz biçimde yürürlüğe konan dizi stratejide görmek mümkündür. Bu durum Osmanlı'da İslamiyet'e özgü "cizye" vergisinin Yezidiler için uygulamasında açıkça görülür, zira aynı vergi ne Dürzilerden ne de Nusayrilerden talep edilmiştir. Osmanlı bazı zamanlar Yezidileri askere almamış, bazı zamanlarda da onları tekrar askerlik hizmeti yapmaya ve Sünni İslam'a dönmeye zorlamıştır.

Osmanlı'nın modern dönemindeki Nusayriler ve benzer topluluklar hakkında ilk bilgiler 19. yüzyılın başlarındaki Batılı seyyahlar, oryantalistler ve misyonerlere dayanır. Gizli ve uyumsuz dinî inançlara sahip bu gruplar, bazen Hıristiyanlığa kazandırma bazen de siyasi olarak Osmanlılara karşı kullanmanın yollarını bulma amacıyla incelenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Nusayrilere yönelik gerçek ilgi II. Abdülhamid döneminde başlamıştır. Yabancıların, özellikle de Amerikalı ve İngiliz Protestan misyonerlerin heterodoks Müslümanların arasına sızma korkusu, II. Abdülhamid'i

¹⁷ Heather J. Sharkey, *A History of Muslims, Christians, and Jews in the Middle East*, (Cambridge, 2017).

onları eğitim yoluyla resmî Hanefi-Sünni inancına çekmeye zorlamıştır. 19. yüzyılın sonlarında, misyonerlerin Nusayrileri kendi dinlerine katma girişimleri ve Osmanlı'nın Nusayrilerin uğraşılması gereken başka bir "Avrupa meselesi" hâline geleceği korkusu Nusayrilerin konumunda değişime yol açtı. Sonuç olarak Nusayrilerin ruhu için başlayan mücadele bu topluluğu değiştirdi.

Çok sayıda Osmanlı resmî belgesine ve diğer kaynaklara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Nusayrilerin tarihi hâlen yeterince araştırılmış değildir. Bu eksikliği giderme girişiminde bulunan elinizdeki kitabın amacı, Nusayrilerin kendilerini tanımlamadaki değişimin, onları Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayıran ve imparatorluğun nihai çöküşünden birkaç on yıl önce gerçekleşen daha geniş bir sosyopolitik sürecin parçası olduğu varsayımına dayanıyor. Nusayri toplumu içindeki farklılıkları dikkate alarak bu kitap, bu süreci aydınlatmayı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer heterodoks topluluklar, özellikle de Aleviler, Yezidiler ve Dürziler içindeki benzer dönüşüm süreçleriyle Nusayrilerin dönüşümünü karşılaştırarak tarihsel bir bağlama oturtmayı amaçlıyor.

Kitabın Birinci Bölümü, Kur'an-ı Kerim'e ve hadislere (sözlü İslami gelenekler) dayanarak İslam'da neyin "sapkın" olarak görüldüğüne dair bir tartışmayla başlıyor ve bu anlayışı Sünnilerin Nusayriler gibi topluluklara yönelik algısıyla ilişkilendiriyor. 9/10. yüzyıl Irak'ında ortaya çıkan Nusayrilerin, günümüze kadarki tarihine ve inançlarına dair genel bir bakış sunularak, İslam dünyasında çok konuşulan bu "gizli" dinî topluluk Arapça, Osmanlıca/Türkçe ve Avrupa dillerindeki çeşitli kaynaklara dayanan ikincil literatür ışığında okuyucuya tanıtılıyor. Bölümde daha sonra Nusayriler için coğrafya, toplumsal yapı ve otoritenin önemi ele alınıyor. Nusayrilerin "sapkın" inançları nedeniyle Haçlı Seferleri'nden beri saklandıkları varsayılan "El-Nusayriye Dağları" olarak adlandırılan ve Lazkiye'nin iç kesimlerinde yer alan coğrafya

19. yüzyıldan beri “dağ sığınağı” olarak tanımlansa ve üzerine tartışmalar yapılsa da, bu topluluğun toplumsal yapısı ve dinî ve din dışı otoritesi hakkında Avrupa dillerinde çok fazla şey yazılmamıştır. Birinci Bölüm tüm bu konuların bir değerlendirmesini yapmaya çalışıp, Nusayrilerin Osmanlı siyasi sistemindeki konumunun bir taslağını sunuyor.

Çoğunluğu Amerikalı olan Protestan misyonerlerin Osmanlı Suriyesi’nde başta Nusayriler olmak üzere gayrisünni heterodoks toplulukları kendi dinlerine katma çabaları İkinci Bölümün konusudur. 18. yüzyıldan itibaren Kuzey Amerika’daki (ve aynı zamanda Avrupa’daki) Protestan misyonerler, binyılcı inançlardan esinlenerek yeni bir toplumsal düzenin kurulacağını öngörüp bunun için çalışmaktaydılar. Bu dinî çabaların hedefinde Kutsal Topraklardaki Yahudiler ve yereldeki Hıristiyanlar (Yunan ve Arap) bulunsa da, en nihayetinde Yahudiler ve yereldeki Hıristiyanlar arasında misyonerlik faaliyetlerini yürütmek zor olduğundan ve Sünni Müslümanların din değiştirmesi yasak olduğundan, Sünnilerin gözünde sapkın olan ve misyonerlerin de pagan olarak gördüğü Nusayriler (Arap Alevileri) gibi topluluklar misyonerliğin hedefi oldu. Bu dönemdeki Nusayrilerin Protestanlığa geçmeleriyle ilgili şimdiye kadar pek araştırılmamış olan iki örnek vakayı ele alan bölüm, Osmanlı merkezileşmesini Osmanlı ile misyonerlerin eğitim politikaları ve din değiştirme meselesi bağlamında inceliyor ve geç dönem Osmanlı Devleti’nin rolünü ve Osmanlı ile ABD/Avrupa arasındaki ilişkilerin bu dönemde nasıl bozulduğunu ele alıyor.

Üçüncü Bölüm “inançların düzeltilmesi” politikasını, Hanefi-Sünni “medenileştirme hedefinin” ideolojik ve siyasi arka planını ve buna bağlı olarak II. Abdülhamid yönetiminin Sünnileştirme stratejilerini inceliyor. II. Mahmud yönetiminin benzer bir baskı politikasını 19. yüzyılın ilk yarısında Bektaşiler bağlamında kullandığını iddia ederek, Bektaşilere yönelik baskı politikasının uygulanışını Türk ya da Kürt Aleviler, Suriye’deki Nusayriler, Irak’taki Şiiler ve Doğu Anadolu’daki

Yezidiler gibi gayrisünni İslam mezheplerine uygulayan II. Abdülhamid'in stratejisiyle karşılaştırıyorum. II. Abdülhamid rejiminin niyeti bu “uyumsuz” toplulukları “medenileştirmek” ve inançlarında ince ayarlar yaparak onları Sünni saflarına katmaktı. Bu doğrultuda 18. yüzyıldan itibaren Abhazlar ve Çerkesler gibi toplulukların ve daha sonrasında Kafkas aşiretlerinin ehlileştirilmesi bağlamında kullanılmaya başlanan medenileştirme kavramının Osmanlı'da nasıl evrildiğini gösteriyorum. II. Mahmud'un çalkantılı saltanatı sırasında Osmanlı idarecileri ve âlimleri, Bektaşilerin inançlarını bu tarikatın yasaklanmasının hem öncesinde hem de sonrasında düzeltmek için bu yaklaşımı resmî bir politika olarak kullandılar.

Kitabın son bölümünde Jön Türkler döneminin (1908-1918) özellikle Nusayriler açısından ne gibi değişiklikler getirdiğini araştırıyor. 1908'deki Jön Türk Devrimi'nin ve bunun etnik ve dinî topluluklar için yansımalarının ana hatlarını sunduktan sonra, devrim sonrasında Osmanlı Suriyesi'ndeki Nusayriler arasında faaliyet gösteren Protestan misyonerlerin anlatıları üzerinde duruyorum. Yabancı misyonerlerin devrim sonrası imparatorlukta özgürlük vaadine verdikleri tepkiyi, din değiştirme koşullarının iyileşip iyileşmediğini ve Nusayrilerin misyonerlerin çabalarına nasıl karşılık verdiklerini incelemeye çalışıyorum. Benim düşünceme göre yeterince ele alınmamış önemli bir konu da Müslümanların, özellikle de Jön Türk dönemi aydınlarının misyonerlik faaliyetlerine, özellikle de Amerikalı Protestanların misyonerlik faaliyetlerine nasıl baktıklarıdır. Bu doğrultuda bölümde, “seküler” olduğu düşünülen Jön Türk yönetiminde İslam'ın rolünü ve Nusayrilerin nasıl algılandığını ortaya koymaya çalışıyorum. Bölümün sonunda, Suriye ve Filistin'deki çeşitli etnik ve dinî gruplar hakkında çok geç bir döneme ait bir Osmanlı resmî kayıtlarını sunuyorum. Çökmekte olan imparatorluğa çözüm arayışlarında, “bilimsel ve medeni bir kılavuz” olmaya çalışan bu metin, bahsi geçen halklar için modern kimlikler yaratmayı ve onlara “parlak” bir gelecek umudu aşlamayı amaçlıyordu.

Kaynaklar ve Araştırma Soruları

Bu çalışmada kullanılan birincil kaynakların en başında İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan çeşitli fonlara ait belgeler yer alıyor.¹⁸ Bu belgeler, Osmanlı bürokrasisinin kendi iç yazışmalarından oluşması ve devletin Nusayrilere ve benzeri topluluklara yönelik politikasını anlamak için referans kaynakları oluşturması nedeniyle kitabın dayandığı temel kaynaklardan biridir. Bu belgeler, başkent İstanbul'dan özellikle Suriye'deki taşraya ve yerel yöneticilere ve Suriye'den başkente gönderilen yazışmaları içerir ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin, resmî görevlilerin ve bunların yansıması olarak sıradan halkın Nusayrilere ve kitabın ana odaklarından biri olan misyonerlere (özellikle de Amerikalı Protestan misyonerlere) karşı tutumlarını ve politikalarını anlamak açısından da merkezî bir öneme sahiptir. Tanzimat öncesi döneme (kabaca II. Mahmud'un saltanatını kapsayan 1826-1839 arası döneme) ait BOA belgeleri, esasen Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasının ardından Bektaşiliğin yasaklanması ve Bektaşilerin uğradığı baskı politikasıyla ilgilidir. Yeniçeriler ve müttefikleri Bektaşiler, bu dönemde merkezileşmeyi ve modernleşmeyi hedefleyen devletin baş düşmanları olarak görülmüş, olumsuz bir şekilde tasvir edilmiş ve yozlaşmış olarak tanımlanmış olsa da, Osmanlı'da özgün Bektaşî inancından ve onun kurucusu Hacı Bektaş Veli'den yine de övgüyle bahsediliyordu.

Sultan Abdülmecid (h. 1839-1861) ve Abdülaziz (h. 1861-1876) dönemlerini kapsayan Tanzimat dönemi (1839-1876); Nusayri ayaklanmaları, Nusayriler ile Sünniler arasındaki mücadeleler ve Nusayri aşiretlerinin kendi aralarındaki çekiş-

¹⁸ Türkiye'de Başbakanlık makamı 9 Temmuz 2018'de yürürlükten kaldırıldığı ve tüm yetkileri Cumhurbaşkanlık makamına devredildiği için, tüm arşivler artık Cumhurbaşkanlığının himayesi altındadır ve bu nedenle bu arşivin adı T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı olarak değiştirilmiştir. Ancak ben kitap boyunca Osmanlı Arşivi belgeleri için BOA kısaltmasını kullanacağım.

melerle şekillendi. Bu dönemde Nusayrilerin askere alındığına dair kayıtlar da vardır. Müslüman olarak görülen topluluklara yönelik politikalar uygulama açısından bu dönemde daha geniş bir çeşitliliğe sahipti ve menfi bir mahiyet taşımaktan ibaret değildi. Osmanlı yetkilileri ve aydınları için bu dönemdeki esas mesele, potansiyel müttelikler olarak bu toplulukların anaakım “Ortodoksluğa” nasıl dâhil edilebileceğiydi.

Nusayrilere dair Osmanlı belgelerinin çoğu II. Abdülhamid'in son dönemlerine aittir ve bu belgeler Suriye ile Güneydoğu Anadolu'da yürütülen Sünnileştirme politikasıyla ilgilidir. Burada dikkat çekici olan, Maarif Nezareti tarafından medreselerde ve camilerde eğitim yoluyla halkı dönüştürmek ve onları “iyi” Müslümanlar hâline getirmek için gönderilen ve bu bölgelerin her yerinde faal olan Hanefi-Sünni misyonerler ve hocalar ağıdır. Aynı kaynaklarda ismi geçen Aleviler, Yezidiler ve Dürziler hakkındaki Osmanlı belgeleri de kitapta karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelenecektir. Osmanlıların bu gayrisünni topluluklara karşı tutumu Nusayrilere yönelik tutumuyla benzerlik gösterir. II. Abdülhamid'in farklı mezheplerden gelen topluluklara karşı daha katı politikası, resmî yazışmalara yansdığı üzere, özellikle Balkanlar'daki feci askerî yenilgilerin bir sonucu olarak görülmelidir. Bu dönemde artık farklı mezheplerden gelen topluluklar, kazanılması gereken kesimler olarak görülmek yerine bastırılması gereken potansiyel düşmanlar olarak görülüyordu. Osmanlı Devleti'nin politikalarına uyum göstermeye niyetli olanlar ise Osmanlı açısından iş birliğine değerdi. Jön Türkler dönemine ait Osmanlı arşiv kaynaklarında Nusayrilere yönelik resmî bakış açısına dair kaynakların azlığının bizi bir boşlukla karşı karşıya bıraktığını belirtmek gerekir. Bu döneme ait bir araya getirdiği sayıca az belgelerde, Jön Türk yöneticilerinin, misyonerlik faaliyetlerinden II. Abdülhamid devri yetkilileri kadar endişe duyduklarını gözlemlemek mümkündür. Bu endişeler, belgelerin az olmasının yarattığı boşluğu gidermek için kullandığım dönemin İslamcı düşünürlerinin yayınlarında da ifade ediliyordu.

Bu noktada, Nusayriler hakkında Osmanlı arşiv belgelerine dair yapılan bazı derlemelerin araştırmamı kolaylaştırdığını belirtmem gerekir. Ali Sinan Bilgili ve farklı araştırmacılar tarafından derlenen *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nusayrîler ve Nusayrîlik (1745–1920)* (Ankara, 2010, bundan sonra OABNN diye anılacaktır) elimdeki belgelerin çoğunu kapsadığı gibi, bu belgelerin fotoğraflarını ve Latin harflerine aktarılmış hâllerini de içerir. 18. yüzyıldan (sadece tek bir belge vardır) Mustafa Kemal Paşa'nın (sonradan Atatürk soyadını alacaktır) yürüttüğü Kurtuluş Savaşı'na kadar uzanan bu derleme, Osmanlı Devleti nezdinde Nusayri toplumunun çeşitli yönleriyle ilgili konuları içerir. Sadrazamlık, Hariciye, Dahiliye, Maarif, Adalet ve Harbiye nezaretleri tarafından genel valilere, yerel yöneticilere, eğitim müdürlerine vb. yazılan belgeler, İstanbul'daki ABD Büyükelçiliği ve bölge konsoloslukları gibi yabancı devlet temsilcileriyle yapılan yazışmalar da derlemede yer alır. Belgelerin değindiği konular Protestan misyonerlik faaliyetlerinden, yaşadıkları bölgelerde Nusayrilerin başta Sünniler olmak üzere diğer topluluklarla ilişkilerine, Nusayrileri Sünni çoğunluğa dâhil etme çabalarından Nusayrilerin Sünniliğe geçme isteklerine, Nusayri köylerinde ve kasabalarında camiler ve okullar inşa edilmesine, Nusayri çocuklarının eğitimine, Nusayrilerin isyanlarına ve eşkiyalıklarına, Osmanlı bölgesel/yerel yetkililerinin Nusayrilere karşı yaptıkları haksızlıklara, Osmanlı Devleti'ne iyi hizmet eden Nusayrilerin ödüllendirilmesine ve Fransızların Güney Türkiye ile Suriye'yi işgali sırasında Nusayrilerin yaptıklarına kadar uzanır. Bir dizi üst ve ast yetkililer tarafından sunulan beyanati, raporları ve günlükleri içeren bu belgeler üzerinden merkezî otoritenin Nusayrilere ve benzer gruplara yönelik tutum ve politikalarını takip etmek mümkündür. Bu belgeler ayrıca söz konusu topluluklara ilişkin oldukça olumsuz bir tablo çizer ve yetkililerin öznel bakışını yansıttığı için belgelerin taraflı olduğunu akılda tutmak faydalıdır. Osmanlı arşiv belgeleri ayrıca İstanbul'daki merkezî hükümetin taşradan

gönderilmesini istediği raporları da kapsar ve bu raporlar İstanbul'un Nusayrilere ilişkin uyguladığı ya da uygulamayı düşündüğü politikalara dair ipuçları verir. Osmanlı arşiv belgeleri, Nusayrilerin ön planda olduğu belirli olayların aydınlatılmasına önemli ölçüde katkıda bulunduğu için de önemlidir. Protestanlığa geçen iki Nusayri olan Süleyman Hasan Makhloof (Mahluf) "Daoud" (Davud) ve Telgie (Telci) İbrahim vakaları bu tür olayların en başında yer alır.

Gazeteler ve Osmanlı tarihçilerinin çalışmaları gibi dönemin diğer Osmanlı kaynakları da Nusayrilerin araştırılmasında önem taşır. Örneğin dönemin resmî tarihçisi Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'i (2. baskı, 1892), Nusayrileri ve Dürzileri aşağılayıcı bir üslupla ele alır. Yine Ahmed Cevdet Paşa'nın sosyalistlerle ilgili olarak kaleme aldığı ve Nusayrilerin kökenini eski İran'daki Mazdekçilik gibi eski "proto-sosyalist" ve "isyancı" hareketlere dayandırdığı, pek bilinmeyen kısa bir elyazması risalesinden de bahsetmek gereklidir. Ahmed Cevdet'e göre bu hareketlerin içinden İsmaililer, Kızılbaşlar-Aleviler, Hür Masonlar gibi "gizli ve sapkın" (batini) dinî gruplar çıkmıştı.¹⁹

Kitapta kullanılan bir kaynak ise Osmanlı'nın en son zamanlarındaki çeşitli dini ve etnik topluluklarla ilgili olan, ancak şimdiye kadar görmezden gelinen 1917-1918 Beyrut vilayetine ilişkin *Beyrut Vilayeti* Salnamesi'dir. İki ciltlik salnamenin iki yazarı, Nusayriler de dâhil olmak üzere şimdiki Suriye, Lübnan ve İsrail'deki farklı din ve mezhepleri ele almıştır. Eserde bölgenin genel tarihi ve coğrafyasının yanı sıra farklı dinî toplulukların tarihi, inançları, nüfusları, içinde buldukları koşullar ve yaşadıkları yerler de ele alınır. Tarafılığına ve "Osmanlı oryantalizmi" gibi görünen bir bakış açısıyla yazılmasına rağmen bu kaynak, "modernliğin

¹⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Sosyalistlere Dair Bir Makale*, Atatürk Kitaplığı (İstanbul), MC_yz_O_0008, Latin harflerine aktarıldığı metin için bkz. Ahmet Zeki İzgöer, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri", Doktora Tezi, (Marmara Üniversitesi: İstanbul 1997) s. 183-186.

misyonerleri” olarak gördüğüm iki yazarın bölgedeki seyahati hakkında ilginç ayrıntılar sunar.

Suriye’de çalışmış misyonerlerin mektupları ve raporları kitabın bir diğer kaynağını oluşturuyor. *The Missionary Herald: Reports from Ottoman Syria* isimli beş ciltlik çalışma bu açıdan büyük önem taşır. Kamal Salibi ve Yusuf K. Khoury’nin²⁰ editörlüğünü yaptığı ve Suriye’de çalışan misyonerlerin mektuplarının ve günlüklerinin yer aldığı bu eser, ABCFM (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*) tarafından 1819-1870 yılları arasında *The Missionary Herald* isimli süreli yayında yayımlandı. ABCFM, 1819’dan itibaren misyonerleri Osmanlı İmparatorluğu’na gönderen ve aynı zamanda maddi açıdan destekleyen kurumdur. *Missionary Herald*’daki temsiller, misyonerlerin Nusayriler, Yezidiler ve Dürziler gibi “heterodoks” dinî gruplarla ve Suriye’deki Osmanlı yönetimiyle yaşadıkları deneyimleri yansıtır. Bu temsiller bize misyonerlerin çalışmaları ve gündelik hayatları hakkında etkileyici detaylar sunduğu gibi, misyonerlerin Osmanlı’daki “heterodoks” topluluklara bakışları hakkında da bilgi sağlar. Misyonerlerin ve yerel halkın gündelik hayatı hakkında ilginç detaylar sunsa da, bu belgeler her zaman doğru tarihsel bilgi sunmaması sebebiyle sınırlıdır. Bu durum, Nusayriler hakkındaki bilgilerin zaman zaman taraflı kaynaklardan edinilmiş olmasından kaynaklanır. Bununla birlikte, yabancı misyonerler ve başka Avrupalılar ya da Batılılar 19. yüzyılın sonlarında Nusayriler arasında seyahat edip onlarla beraber yaşamışlardı ve deneyimlerini mektuplar ya da kitaplar hâlinde kaleme almışlardı. Bu tür kaynaklar elinizdeki kitabın birincil kaynaklar arasındadır. Bu noktada, Suriye’deki ABCFM misyonununun 1870 yılında *Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church* tarafından yönetilen *Reformed Presbyterian Church of North*

²⁰ Kamal Salibi/Yusuf K. Khoury (ed.), *The Missionary Herald: Reports from Syria 1819-1870*, 5 Cilt (Amman, 1995).

America'ya devredildiğini de belirtmek gerekir.²¹ Bu kurumun raporları, *Reformed Presbyterian History Archives*'in internet sitesi olan <http://rparchives.org> adresinde bulunan çeşitli dergilerde mevcuttur ve Protestan misyonerlik faaliyetleri için önemli bir kaynaktır. Osmanlı arşiv kaynaklarıyla birlikte bu belgeler, yukarıda bahsi geçen iki Nusayri'nin Protestanlığa geçmesi gibi Nusayri toplumundaki belirli olayların daha net bir resmini sunar.

Araştırmamda mümkün olduğunca Nusayriler arasında çalışmış Katolik misyonerlerin ve Nusayrilerin kendi metinlerinden de yararlanmaya çalıştım. Bunlardan biri, 1900 civarında Nusayrilerle kişisel temaslarda bulunan ve izlenimlerini en az beş eserde yayımlayan Cizvit ve oryantalist Henri Lammens'in yazıdır.²² Muhammed Emin Galib et-Tavil'in *Tarih el-Aleviyyîn (Arap Alevileri Tarihi)* gibi Nusayri metinleri, 1878'den 1880'e kadar Suriye valisi olan Midhat Paşa gibi Osmanlı devlet adamlarının Nusayrilerle yakınlaşma girişimlerinin bir sonucudur.

Elinizdeki kitabın yetersiz kaldığı konulardan biri, Muhammed Emin Galib et-Tavil ve Adanalı Süleyman Efendi'nin kitapları dışında genel olarak Nusayri kaynaklarının eksikliği. Ki bu iki eser de aslında Osmanlı ile yabancı misyonerlerin propagandalarının sonuçları hakkında Nusayriler'in bakış açısına dair bir perspektif sunmamaktadır.

Hem Osmanlı'nın hem de yabancı misyonerlerin kaynaklarının önyargılı olduğunu ve Nusayriler ve bu kitapta ele alınan diğer benzer topluluklar hakkında kendi özel görüşlerini sunmaları açısından aldatmacalara sahip olduğunu belirtmek

²¹ Salibi/Khoury, *The Missionary Herald*, 5: 253–328; Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları* (İstanbul, 1989), s. 126.

²² Henri Lammens, 'Au pays des Nosairis', *Revue de l'Orient chrétien* 4 (1899), s. 572–590 ve *Revue de l'Orient chrétien* 5 (1900), s. 99–117, 303–318, 423–444; "Les Nosairis Furent – Ils Chrétiens ?", *Revue de l'Orient chrétien* 6 (1901), s. 33–50; "Une visite au šaiħ supreme des Nosairis Haidaris", *Journal Asiatique* xI:v (1915), s. 139–159.

bu noktada faydalı olacaktır. Her iki taraf da Nusayrilere (ve benzer topluluklara) “medeniyetin” dışında ve dinden, yani “gerçek” inançtan yoksun şeklinde yaklaştı. Osmanlılar açısından Nusayriler belirlenen sınırları aşmış Müslümanlar idi. Protestan misyonerler ise Nusayrileri “pagan” olarak görüyordu ve bazı inançları Hıristiyan inançlarına benzese de Hıristiyan olduklarını düşünmüyordu. Bu çok özel bakış açıları nedeniyle Osmanlı ve Protestan misyoner kaynaklarının açık ve eleştirel bir şekilde ele alınması zaruridir.

Yukarıda bahsedilen tüm bu kaynaklara dayanarak, kitapta şu sorulara cevap aranacaktır: Gayrisünni topluluklar ve özellikle de Nusayriler arasında Hıristiyan ve Osmanlı propagandası nasıl bir sonuç üretti? Hıristiyan misyonerler binyılcılık inancından esinlenen yeni toplumsal düzenlerine Nusayrileri nasıl dâhil ettiler? Bu “heterodoks” ve marjinal topluluklar II. Abdülhamid rejiminin “medenileştirme misyonunda” nasıl bir rol oynadı? Bu toplulukların Osmanlı’nın eğitim ve medenileştirme çabalarına tepkisi ne oldu? 1908’deki devrimden sonra Jön Türklerin ve Müslüman aydınların misyonerlere ve Nusayrilere karşı tutumu nasıldı? Kitabın temel amacı, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde misyonerler, Osmanlı Devleti’nin aktörleri ve Nusayriler arasındaki ilişkilerde yaşanan değişimi açıklamaktır. Bu doğrultuda kitapta din değiştirme, direniş, asimilasyon, entegrasyon ve zorunlu askerlik gibi konular özellikle incelenecektir. Nusayrilerin aşiretler ve inançlar açısından bölünmüşlüğüünün Osmanlı yönetimiyle ilişkilerini ne ölçüde etkilediği de kitapta ele alınacak konulardan biridir.

Bahsi geçen tüm bu kaynakların incelenmesinden ortaya çıkan izlenim, Nusayrilerin 1840-1918 yılları arasında kolektif bir dönüşüm sürecinden geçtiğidir. Kitapta bu süreç, aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu’ndaki diğer “heterodoks” gruplarda yaşanan süreçlerle karşılaştırılacaktır. Bu konuyla ilgili kayda değer bir çalışma Markus Dressler’e aittir. Daha önceden aşağılayıcı biçimde “Kızılbaş” olarak adlandırılan

Türk ve Kürt Şii-heterodoks grupların, Batılı oryantalistler ile Türk milliyetçilerinin söylemleriyle sınırlı biçimde araştırılmalarına cevap olarak Dressler, bu toplulukların 19. yüzyılın sonlarında nasıl “Alevi” olarak yeniden adlandırıldıklarını ve tanımlandıklarını gösteren bir çalışma ortaya koymuştur.²³ Elinizdeki kitabın hipotezi de Nusayrilerin kendilerini Arapça ‘*Alawiyyun/Aleviyyûn*’ olarak adlandırmaya geçişlerinin, incelenmesi gereken benzer bir sosyopolitik kimlik oluşumu ve sınırlandırma sürecinin parçası olduğudur. Kimlik siyasetinin köken söylemleriyle yakından bağlantılı olduğu Yezidiler için de durum benzerdir. Zira Yezidilerin etnik ve dinî kökenlerine dair arayışlar da, 19. yüzyıldan itibaren modern milliyetçilik ve ırksal kimlik kavramlarının gelişmesiyle başladı. İran-Zerdüşť ve Arap-Müslüman şeklindeki yaklaşımlar dini düzeyde hep baskın oldu. Etnik kökene dayalı teoriler ise tamamen Kürt kökenli olmaktan Asurlulardan ya da Sabiilerden gelmeye kadar uzanıyordu.²⁴ Kitapta yapılacak karşılaştırmalar için, Osmanlı’daki diğer “heterodoks” topluluklardaki bu tür kimlik oluşum süreçleri de ele alınacaktır.

“Nusayri” kelimesinin olumsuz bir çağrışımı olduğunun farkındayım, ancak referans kolaylığı açısından kitapta bu kelimeyi 1920 öncesi Osmanlı belgelerinde ve diğer kaynaklarda geçtiği şekliyle kullanıyorum. Nusayrilerin her türlü sapkınlık imasından kurtulmak ve beşinci İslami fıkıh mezhebi olan Şii İslam’a ait olduklarını kanıtlamak için kendilerini “Alevi” (İmam Ali’nin takipçileri) olarak adlandırdıkları yaygın olarak kabul edilir. Bununla birlikte, kitapta “Alevi” isminin sadece 1920’den sonra kullanıldığına dair yaygın olarak kabul gören görüşe de karşı çıkıyorum. Zira geç 19. yüzyıla ait Osmanlı arşiv belgeleri üzerinde yapılan bir çalışma bunun tam tersini ortaya koyar.

²³ *Writing Religion: The Making of Turkish Alevi Islam* (Oxford, 2013).

²⁴ Christin Allison, *The Yezidi Oral Tradition in Iraqi Kurdistan* (Londra, 2001), s. 40–41.